

MOĞOLİSTAN DUHALARININ ŞAMANİZMİ*

Tsevelin CHAGDARSÜRÜNG**

(Çev.: Sibel BOZBEYOĞLU)***

Kendilerine has yaşam şekillerinden, ren geyiği yetiştirmelerinden ötürü, Moğolistan'ın Türkçe konuşan halklarından olan Duhalara Moğolca *Tsaatan* (*Caatan*) "ren geyikliler" denilmektedir. Kendilerini Tuvalıların bir parçası gibi kabul edenler ise, Duha veya *Duhalar*¹ ismini yeğlemektedir; biz de onları bu adlarıyla anacağız. Komşu *Darkhate*'lere (*Darxad*'lere) gelince, onlara *Ujgar* [*Uygur*, *Oigour*] ismini vermekte, konuştukları dili de *ujgar*'ca olarak adlandırmaktadır: Moğolca konuştuklarında, Duhalar da bu adlandırmayı kabullenmektedirler.

Duhalar, kendi içlerinde kullandıkları diyalektler ile ayrılırlar. Bu ayrımı, o bölge asıllı olmaları veya köklerinin dayandığı (özellikle *Dzögöd*² aşireti), Tuva'daki Ter gölü bölgesinden (Kırmızı Taiga sıra dağlarının öbür tarafındaki)³, ve Todj'dan⁴ getirdikleri özellikler belirler. İlk iki grup genelde Ulaan-Uul kasabasında, üçüncü grup ise, Khövsögöl bölgesi Rencinlxümbe kasabasındaki Beyaz Göl'de yerleşmiştir. Dolayısıyla bu bölgelerde Ulaan-Uul ve Nuun Duha'sı konuşulmaktadır. Nuun Duha'sı daha yumuşak seslendirilmesi ve kullanılan bazı sözcükler nedeniyle diğerlerinden ayrılmaktadır. Rencinlxümbe'ye yerleşen Duhalar Todj'dan ve Gurvan Belcir'den 1910'larda gelirler. Ter Gölü bölgesinden gelen

* Marie-Dominique Evem tarafından Moğolca'dan Fransızca'ya çevrilen ve uyarlanan makale "*Quelques aspects du chamanisme des Doukhas (Tsaatanes) de Mongolie*" adıyla yayımlanmıştır. Bu makale, 1971'de Duhaların memleketinde yazılan bir araştırmanın sonucudur. 1974'de *Studia folklorica* isimli bir Moğol dergisinde yayınlanmıştır (6), ss. 74-93. Makalenin bu versiyonu, yazar tarafından tekrar gözden geçirilmiş ve zenginleştirilmiştir, yazı orijinalinden farklılıklar göstermektedir. Bu toplu 1962'de, Moğol araştırmacı S. Badamxatan'ın yazdığı ve *Etudes mongoles et siberiennes*'de 18 (1987) yayınlanan makalenin de konusunu teşkil etmektedir.

** Moğol Araştırmaları Enstitüsü, Moğolistan Millî Üniversitesi, Ulanbatur.

*** Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi.

¹ Duha-lar, -lar çoğul ekidir (Bkz. mongol. *nar*). "Quelques chants de Mongolie du Nord" adlı makalesinde J. Tulisow (1983) Duhaları *Tuxa-lar* adıyla kullanır. S. Dulam, bu olgunun *Uygur - Caatan* dili içinde geçerli olduğunu, 1995'de bu konuyu incelediği makalesinde kabul eder.

² İsimler Duha dilindeki şekliyle verilmiştir.

³ Ter-köl (Tere-khol). Köl Türkçede göl anlamına gelmektedir. Bu gölün Moğolcadaki adı Tenger Gölü'dür.

⁴ [Ter Gölü ve Todj bölgelerinde, her ikisi de Tuva'nın doğusunda yer almakta ve iki farklı ekonomi şekline sahiptir. Güneyde, Ter Gölü bölgesi, *Tuva* halkının %95 tarafından kabul edilen Moğol tipi göçebe kırsal yaşam biçimiyle (birkaç deve, atlar, büyük ve küçük baş hayvanlar) varlığını sürdürdüğü yüksek bir stepdir. Todj havzası ise, daha kuzeyde Yenisey'in kaynağına doğru, sedir, çam ve kayın ormanlarıyla kaplı dağlık bir bölgedir; *Batı Tuvalılara* veya step kırsal yaşam süren Tuvalılara karşıt olarak *Doğu Tuvalılar* genellikle *Todj*'lar denilen *Tuva* boyunun alt boyu olan ren geyiği yetiştiricileri ve avcıları burada yaşamaktadır.Ç.N.]

Duhaların bölgeye yerleşmesi daha geç, 1950'lerde olur. Burada söz konusu olanlar, bir çoğu sonraları Tuva'ya dönen *Baligsi*, *Sajon* ve *Dzood* boyları mensuplarıdır.

Günümüzde sadece eski kuşaklar Duha dilini kullanmaktadırlar. Moğolcanın, yönetimde ve eğitimde kullanılması, gençlerin Moğollaştırılmasına neden olur. Duhalar bu durumu kınayarak şöyle yorumlamaktadırlar: “Kendi dilini yedikten sonra, başkalarının dilini konuşmak” veya “anadilini kemirmek ve tatmin olduktan sonra, başka bir dille yamamak”

Onların arasından aşağıdaki aymakları belirledik :

Baligsi (*Kara ve Sarı Baligsiler*) veya “Balıkçılar”

Dodad

Dzood (*Kara ve Beyaz Dzood'lar*)

Saldzag

Xemdzig

Sojon (*Sarı ve Kara*)

Torgalar veya “Yeşilağaçkakanlar”

Urad

Xuular (*Kara, Beyaz ve Sarı Xuular*)

Erxiid

“Kuğular”

Dzögöd

Diğer Duhalarda kuşkuyla yaklaşılan sözlerin ve ezgilerin Dzood'larda ayrı bir önemi vardır. Bir "söz"de şöyle denir:

“Köknarın iyi bir yakacak odunu

Bir Dzood'un iyi bir arkadaş olduğunu söyleyebilir misiniz?”

Bir ezgi ise;

“Köknarın iyi bir odun olduğunu söyleyebilir misiniz?

Parlar ve söner!

Dzood'ların iyi arkadaş olduklarını söyleyebilir misiniz?

Dörtlüye geldikleri gibi giderler”

Diğer Yandan, Tuvalılarda da aynı yargı görülmektedir. S.J. Vajnstejn (Vajnstejn 1961: 149), *Tuva Todje*'ları üzerine yazdığı makalesinde, hayvan yetiştiricilerinin, ren geyiği yetiştiricilerine Coodu (Duhaların Dzood'ları) adını taktıklarını ve hiç durmadan göç ettikleri için, onları güvenilmez bulduklarını yazar.⁵

Şamanizm konusuna değinmeden önce, Duhaların köklerine ve tarihlerine değinmek gerekir. Çinli Tang hanedanlığı yıllıkları, uzmanların Tuvalıların atalarından olduklarını kabul ettiği *Dubo* isimli bir halkın varlığından söz etmektedir (Radlov 1884: 207; Grum-Grizimaşlo 1926: 13, 251, 353, 416). Bu yıllıklar *Dubo*'ları şimdiki Tuva bölgesinde göstermektedir. Bicurin'in incelemelerine göre,

⁵ [Ren geyiklerine özel gereksinimlerinin yanısıra av alanlarını genişletme istekleri yetiştiricilerini, diğer hayvan yetiştiricisi komşularına göre daha fazla ve daha uzun süre göç etmeye zorlar. Bkz. Vainshtein 1980, s. 129; Dulam 1995, ss. 106-108 Ç.N.]

bu yıllıklarda şöyle denilmektedir (Biçürin 1950: 348):

“Dubo boylarının toprakları kuzeyde, Küçük Denize, batıda Hakasi topraklarına (Kırgızca Yenisey’in Çince adı) ve güneyde Huihu’ların (Uygur’ların Çincedeki adı) topraklarına komşudur. Dubo’lar 3 aşirete ayrılır ve her biri kendi reisi tarafından yönetilir. Yılın zamanlarını bilmezler (takvimleri yoktur). Otan yapılmış kulübelerde yaşarlar. Ne hayvancılığı ne de tarımı bilirler. Çok fazla dağ zambakları vardır. Onun soğanlarını toplar, onunla da haşlama bir yemek yaparlar. Balık avlarlar ve vahşi hayvanlarla beslenirler. Zibeline’den ve ren geyiği postundan yapılmış giysiler kullanırlar. Düğünlerde, zenginler at, fakirler ise ren geyiği postu ile dağ zambağı soğanı armağan ederler. Ölüler, dağa bırakılır veya bir ağaca bağlanan tabutlara konulur. *Tujue*’lerin (Türk’lerin Çincedeki adı) yaptığı gibi ölü için aşırı bir biçimde acı çeker ve ağlarlar. Ne ceza ne de af vardır. Herkes çaldığının ederinin iki katını ödemek zorundadır. Zhenguan döneminde (647), Guligan’lar (Kourikane’ların adının Çincesi) ile birlikte Çin hanedanının sarayına girerler.”

Birkaç yüzyıl sonra, Pers tarihçi Raccid ad-Din “Ormanların *Ouriankhai*’leri” konusunda başka bir kanıt, ortaya koyar (Bkz. Badamxatan, 1973: 100). Özellikle, üstü ağaç kabuklarıyla örtülü ağaçlarda, “dağ ineği” dedikleri ren geyiği yetiştiriciliğinden, kışın yapılan avlardan; dolayısıyla kayak (*cane*) kullanımından ve tatlımsı süte benzeyen kayın ağacının özsuyunun içecek olarak kullanılmasından bahseder.

Günümüzde, her ne kadar, Duhalar artalı kayağa *cane* değil de *xaag* deseler de, Rachid ad Din’in betimlediği yaşam biçimine çok yakın yaşarlar. Hala, kayın ağacının özsuunu, *dzulub*, içer, onu hala, kabuğu kalp şeklinde çizip yararak içinden akan köpüklü ve beyaz sıvıyı (soo dosaar) toplayarak elde ederler. Bu özsu, özellikle, yaprakların yeşerdiği mayıs ve haziran aylarında daha boldur.

M.G.Levin’in (1958: 146) *Tuva Todj*’leri üzerine yaptığı antropolojik çalışmaları doğrulayan, Duhaların *Samoyed* soyundan olduğu konusunda uzmanlar⁶ hemfikirler. Arkeolojik bulgular, neolitik dönemin sonlarında ve bronz çağında, *Samoyed*’lerin atalarının, bugünkü Tuvalıların ve Duhaların yaşadıkları topraklarda yerleştiklerini göstermektedir (Okladnikov 1957). Diğer yandan, etnograflar, *Samoyed*’lerin ve *Todj*’lerin kullandıkları şaman kopuzlarının ve şaman eşyalarının⁷ işlevlerindeki benzerlikleri ortaya koyarlar. Duhalardaki ren geyiği yetiştiriciliğinin Türk ve Tunguz’lardan farklı, ama *Samoyed*’lerindeki⁸ benzer olduğunu belirtmek gerekir. Ve hatta, *Dzood* ve *Maad*⁸ boylarından olan Duhaların, eski *Samoyed*

⁶ Radlov 1884; Georgi 1777-1799, 3. Bölüm, s. 17

⁷ İstorično-etnograficeskij atlas Sibiri, 1961, s. 445; Vajnsteyn 1961, s. 186; Badamxatan 1962, s. 39

⁸ Vasilevic ve Levin 1951

[Kuşkusuz, Chagdarsürüng burada, günümüzdeki veya geçmişteki gibi Saian-Altay *Samoyed*’lerine gönderme yapmaktadır: *Kamasse*’ler, *Koybal*’lar, *Karaşasen*’ler veya *Mator*’lar. *Tuva* kırsal yaşamı üzerine yazdığı eserinde (1980) S. Vainshtein 5 çeşit ren geyiği yetiştiriciliğinden bahseder: *Lapon*, *Samoyed*, *Tunguz*, *Kuzey-Doğu Sibirya* ve *Saian*. *Nenetse*’lerde *Selkoup*’larda görülen *Samoyed* tipi, ren geyiklerinin özellikle koşumda kullanılması ve sütünün sağılmaması ile belirlenir. *Tunguz* ve *Saian* tipinde ise, dişi ren geyiklerinin sütü sağılır, ayrıca koşumda da kullanılır; *Tunguz*’lar ren geyiğine sağdan ve binicilerin kullandığından farklı bir eyer yardımıyla binerler. *Saian* dağlarında ise, ata biner gibi, soldan ve üzengisi olan binicilerin eyeri yardımıyla ren geyiğine binerler. Ç.N.]

topraklarının olduğu, uzak bir bölgeden geldiklerine dair efsaneler vardır.⁹ Her ne kadar, Duhalardan verdiğimiz aşiret isimlerine *Samoyed*'lerde olduğu kadar Moğollarda ve Türklerde rastlanılsa da, yukarıda sıraladığımız özellikler, Duhaların *Samoyed*'lerden olduğunu bize düşündürmektedir (Badamxatan 1960).

Diğer yandan, Duhaların dilleri de *samoyed* dilinden öğelere sahiptir. 1971'de yayınlanan makalesinde I. Vasary, *Kam* sözcüğünün "ırmak, akarsu" anlamına gelen eski *samoyed* dilindeki Yenisey'in karşılığı olduğunu söyler (Vasary 1971). Günümüzde de, Duhalar akarsuyu aynı *samoyed* terimi ile ifade etmektedirler; *xem*. Ago Künnap'ın (Künnap 1971) da *Kamasse*¹⁰ dilinin kaynağı ve eklemli yapısına ilişkin betimlemesinin de Duha dili ile benzerlikler gösterdiğini ekleyelim. Bu iki dil arasında karşılaştırmalı bir çalışma yapılmalıdır.

Duhaların Şamanizmi, özellikle de kullandıkları materyaller birçok kez araştırma konusu olmuştur. Mükemmel (eksiksiz) olma iddiası gütmeyen, biz burada onları sunuluş açılarından, haftalarca alanlarda yaptığımız [Ulan-Batur'da Duha'lı bilgi kaynaklarımızın tamamladığı] araştırmalardan elde ettiğimiz materyallere dayanarak konuyu inceleyeceğiz.

Duhaların Şamanlara *xam*¹¹ dediği bilinmektedir. Erkek şaman (*dzoran*) ve bayan şaman (*udagan*) ayrımı yapmaktadırlar. Ayınlerinde ve dualarında göğü, yıldızları, yeri, atalarını ve onlara ithaf ettikleri yerleri [*ongolox*] kutsarlar. Bu ayin ve dualar aynı zamanda, genel olarak kabul gören simgelerin yansıttığı Budist etkilerin varlığını da gösterir.

Duhaların şaman geleneklerine göre, gündüz vakti tapındıkları beş beyaz Gök¹² vardır:

Her bireye ait kendi göğü: *eeraan* veya Moğolca *ongon*¹³;

Avda şans ve av hayvanı veren tüfek göğü: *eg buu* veya *iyi silah*;

İyi arkadaşlık yapan av köpeği göğü: *eg it* veya *iyi köpek*;

İyi avlanmak, dertsiz ve iyi yaşamak için güvenilen *tegse eeraan* (eşit *ongon*);

Kurallara saygıyı ve kardeşler arasında anlaşmayı sağladığına inanılan *dzon deer* (insanların/toplumun göğü).

⁹ 17 Haziran 1870'de bir Karagasse bana Cogdu ve Siyah Cogdu soylarının Nizne-Udinsk'e doğru Angara'nın bir kolu olan Uda Nehri boyunca indiklerini söyledi [...]. 10 Mart 1990'da kaydedilen başka bir hikâyeye göre de, Cogdu soyunun Uda'nın yukarisından indikleri anlatılır. Bir zamanlar, oralarda, balıkçılıkla yaşayan üç kardeş varmış. Bir gün büyük kardeş üstünü kirletir. Balık ağını bir ağacın üstüne fırlatır ve ormana kaçar, orada da ayıya dönüşür. Diğer iki kardeş, Cogdu ve Siyah-Cogdu soyundandılar. (Katanov 1909, s. 285)

¹⁰ [XX. Yüzyılın başında son temsilcilerinin de kaybolduğu Altay bölgesi Samoyed dili]

¹¹ Rachid ad-Din'e göre, kam/xam Bargouzine vadisinde ve ormanlardaki *Ouriankhai*'lerde şaman anlamına gelmektedir. Tong hanedanının yıllıklarına göre, bu isim, Dubo topraklarına komşu Hakasi'lerde (Yenisey Kırgızları) bir şamana aittir. Bkz. (Bicurin, 1950: 353).

¹² Burada, bazı şaman geleneklerinde var olan 55 Ak yön, 44 Kara yön göklerinin değişik bir versiyonu söz konusudur. Şimdiye kadar, bunlardan sadece Kara yönde kiler belirlenebilmiştir. Duha yaşlıları ile yapılacak bir araştırma Kara yön listesinin tamamlanmasını sağlayabilir.

¹³ | Şaman ruhu: onun cismani temsili Ç.N.]

Duhalar “Bu beş göğe inanmayan insan olamaz” derler.

Edindiğimiz bilgilere göre, ayinleri gün batımından sonra yapılan Kara yön gökleri şunlardır:

- gara eeraan veya kara ongon
- gara dzalama veya kara kuşaklar¹⁴

Bu göklerden başka, Duhaların her aşirete ait başka Gökleri de olduğunu ekleyelim.¹⁵

Duhaların anlayışına göre, şaman iyi ve kötü ruhların ve yerlerin efendilerinin evine gider. Kopuzuna biner ve mızrabını kırbaç veya yol gösterici olarak kullanır. Yakarışlarında, şamanlar, kopuzlarını bir at donu adıyla ifade ederler; “beyaz burunlu doru at”:

“Beyaz burunlu doru atıma atlayıp,
Onu dörtnala sürüyorum;
Yaşlı doru atıma atlayıp,
Onu rüzgara karşı sürüyorum!”¹⁶

Aynı şekilde, “kopuzu canlandırma” ayini, kısaca belirtmek gerekirse, atı eğitmek ve onu binicisine alıştırmaktan ibarettir. *Samoyed* Şamanları ve Türkler aynı tarz yolculuğa çıkarlar –koruyucu ruhlarına doğru-, halbuki, Moğol şaman, ruhları yanına inmeye davet eder ve sonra, kopuzuna binip üç dünyaya doğru yola çıkar. Diğer taraftan, Duha Şamanları, Moğol Şamanlarının aynayı kullandıkları yerlerde de ruhani amaçları için kopuzu kullanırlar.

Duhalar, koruyucu ruhların köklerinin “Göğün üst katında” ayaklarının “sularda ve topraklarda” (yerde) olduğuna inanırlar:

“Kökleri Gökler
Perdeleri büyük bulutlar olan
Kaderimi belirleyen¹⁷ yüce efendilerim”
[...] Kökleri gök kubbe

¹⁴ [Modern Moğolcada, bu terim *obo* (ovoo zamlı) ile birlikte kullanılır ve taş, tahta bir *obo* veya kurban edilen hayvanlara bağlanan kuşaklara denilir. Kowalevski'nin sözlüğü, bunu, daha yeni anlamıyla şöyle açıklar: Şaman ayinlerinde kullanılan “beş renkli kağıt kuşak.” *Karağasse*'lerin aynı terimi, şaman törenlerinde kayın ağaçlarına bağladıkları renkli kuşaklar anlamında kullanmaları, bu anlamı doğrular (Harva 1959: 277). Bu sözcüğün, bazı *Bouriate*'lerin adak kuşaklarına verdikleri ad olan Moğolca *zala* (saçak, püskül) ile yakınlığı vardır.

¹⁵ [1992'de gözlemler yapan S. Dulam, “Göklerden” değil, sadece “ongon”lardan, özellikle de *zoo-morghen*’lerden ve ırmak ve dağların ısı-ruhlarından bahseder. Ruhların ipleri üzerinde yer alan (telüür) ongonların *Darkhate*’lerden daha az sayıda olduğuna dikkat çeker. (Dulam 1995: 109) Ç.N.]

¹⁶ 1972'de *Sarı Sojon* aşiretinden Sanzim tarafından bize sağlanan yakarıştan bir bölüm.

¹⁷ [Moğol mitolojisinde Beyaz-Gök-Kader, evrenin yaratıcısı Göğün adıdır. Potanin'e göre, bu inanç, *Teleit*’lerde ve *Ourianklai* (*Touvine*)’lerde de mevcuttur. *Jajece* veya *Dzajacı* yerin ve göğün yaratıcısıdır. Yeni doğmuş bir bebek uykusunda gülerse, bu, onunla *Pajaana* veya *Dzajacı*’nın oynadığına ve büyüyünce yapılı ve sağlıklı olacağına işaret eder. [...] *Zajacı*’ya inanç Moğollarda olduğu gibi *Ourienkhai*’lerde de vardır; ona *dzajan* derler ve insanı kötülüklerden koruduğuna inanılır. Altaylılar ona *dzajacı* (başka bir diyalekt de *teiaci*) ve *aru pajana* derler [...] (Potanin 1883, IV, ss. 69 ve 77. Ç.N.)

Ayakları yerdeki lus'ler¹⁸ olan
Kaderimi belirleyen yüce efendilerim!

Duhalarda, köpek, kopuz, eş (kadın), erkeklere özel av ongon'u gibi, çeşitli kategorilerde ongon'lar vardır. Köpek ongon'u hariç, hepsinin yeri *urc* adı verilen koni şeklindeki çadırın onurlu kuzey kısmıdır; köpek ongonu, girişin doğusunda yer almaktadır.

Duhalara göre, ongonların yüce ruhları Şamanlara yıldız, gökkuşağı veya benzer biçimlerde görünmektedirler. Şaman onların yaşamlarının birçok dönemine müdahale eder: Şamanlık ederek, avda başarılı olmaları, çocuk edinmeleri veya hastalıklarda acı çekmemeleri, v.b için onları ongona emanet eder.¹⁹ Şamana karanlıkta, köpek, duman, insan vücutlu kuş başlı hayvan veya fışkıran su şeklinde görünürler. Onları yenmek için, Duhalalar Moğollarinkine çok benzeyen iki yöntem kullanırlar. Birincisi, onları korkutarak veya onlara kömür taneleri atarak kaçtırtmak, ikincisi ise, onlara teminat şeklinde armağanlar vererek onları pohpohlamaktır.

Birbirlerini yok eden Moğol şamanları [*idel-cex*] gibi, Duha Şamanları da birbirlerini lanetler:

“Gündüzün geceye dönüştüğü vakitte
Kötü tarafa yönelmiş ağacın yanında,
Adak hayvanlarına binmişken
Kömür tanecikleriyle karşılaşıyoruz!”

Duhalardan sonra, birbirini yeme sırası köpeklerine geliyordu. Duhalalar, boyunlarına çeşitli renkli 9 kumaştan ve samur kürkten yapılmış kurbanlık bağı (Duhalarda *idig*, Moğollarda: *seter*) bağlanmış ren geyiğini adarları. Adak olarak beyaz ren geyiklerinin tercih edildiği anlaşılmaktadır. Adağın birçok çeşidi vardır ve bu çeşitlerden biriyle ren geyikleri adanır. Hiç kimsenin “kutsal ren geyiğine”²⁰ binmeye hakkı yoktur, sadece bir tek kişi, avda, av için ona binebilir²¹; kopuz adağı olan ren geyiği²², göç esnasında kopuzu sırtında taşır; bir kişiye adanmış ren geyikleri de vardır.²³ Bunlara bir tek onlar binebilir, bir de sahip olunan²⁴ hayvanlar için adanmış olanlar vardır.

Moğolistan Bilimler Akademisi 1971'de, Türkolog A. Luvsandendev tarafından yönetilen Duhalarda göç konulu bir seminer düzenledi. Bu vesileyle çok ilginç dilbilimsel ve etnolojik veriler toplandı. Destanlar, dualar, bir zamanlar şaman olan 63 yaşındaki beyaz Dzood Moğsarjn Zajd²⁵ tarafından anlatılan gelenek-

¹⁸ [Tibet Budizminden alıntılanan yer ve su tanrıları burada ayırımı yapılmaksızın, tüm mekanların yüce ruhlarını ifade eder.]

¹⁹ Potanın'e göre, *Ouriankhai* Şamanları iki çeşit ayin yaparlar: İstek üzerine kişiye özel ve her ayın 9, 19. ve 29'unda yapılan periyodik ayinler.

²⁰ *Darxan zari*; *zari* iğdiş edilmiş ren geyiği anlamına gelir.

²¹ Moğolcada *angijn seter*

²² Moğolcada *xengergenij seter*

²³ Moğolcada *xun xünij seter*

²⁴ Moğolcada *xotyn seter*

²⁵ Şaman dininine inananların hepsi, bu alandaki bilgilerini aktarmak istemediler; XX. Yüzyılın başında doğan Ulaan-Uul'la kadın şaman da bu konuya değinmeyi reddetti.

görenekler, sadece Duha dili (ve özellikle bu dilin *prosodisi*) açısından değil aynı zamanda, Duhalarla komşu toplulukların karşılıklı etkileşimine ışık tutan, kıymetli verilerdir. Moğol şiirinin karakteristiği olan alliterasyon veya mısra başı uyağı ile Türk şiirinin özelliği olan mısra sonu uyağı karıştırılarak kullanılan Duha Şamanlarının dualarının şiirsel yapılarını incelemek ilginç olacaktır. İleriki sayfalarda okuyacağınız avcı öyküsü de, topluluklar arası etkileşimin bir örneğidir: Çok benzer bir öykü Gobi(?)²⁶ *khalkha* Moğollarında da vardır. Sizlere sunulan örneklerde XII. ve XIII. yüzyılda ilk kez bölgede görülen ve etkisini gitgide artıran Budist rahiplerin şaman bölgesinde çalışmalarıyla güçlenen Budizmin de etkileri bulunmaktadır. Daha genel anlamda, Duhaların sözlü geleneğinin örnekleri olan bu alıntılar Moğol yaşam şeklini göstermektedir.

Duhaların sözlü edebiyatlarında, Moğollardan veya diğer komşu halklardan dilsel ve kültürel alıntulamaların bu denli çok olması, onların sözlü geleneklerindeki, dillerindeki, yaşam şekillerindeki özgünlüğü ortadan kaldırmaz. Altay kültürlerinin incelenmesi çerçevesinde, Duhaların özellikleri ve komşularıyla ilişkileri üzerine daha ayrıntılı çalışmaların hiç zaman kaybetmeden yapılması yararlı olacaktır.

TSEVELİN CHAGDARSÜRÜNG

Duhaların Sözlü Edebiyat Metinleri

1- Duha Gelenekleri ve Kalıp Sözcükleri ²⁷

Adlarının kullanımı üzerine

[...] 12 doğum yaptım, diye anlatır bir kadın, ve dördü ikiz 14 çocuğum oldu. Ancak bunlar doğduktan sonra ölüyorlardı. Bir oğluma Oros [*rus*] adını verdim... Bir tek o yaşadı. (*Dzood*'la evli, 1895'te *Tuva* bölgesindeki *Todj*'da doğan bir *Baligsi*'nin anlattıklarından Môngönee'nin aktarımı).

[...] Bizde adı Sadar olan bir adam var, daha önce adı "Kurumuş" anlamında Guuren Yori idi. Ebeveynler, daha önceki çocuklar öldüğü için, böyle isimler verirlerdi (1941 doğumlu bir *Sarı Sojon*'dan Sanzini'in aktarımı).

Renkler üzerine

[...] Bembeyaz ren geyiklerine binilmez, onlar adanır. Genellikle gri veya koyu renkli ren geyikleri kullanılır (1970 doğumlu bir siyah *Baligsi*'den Bajag'ın aktarımı)

[...] Eğer, yeni yılda ebeveynleri selamlamak için *xadag* (onur ipeği) yoksa, onun yerine beyaz kumaş kullanılır (Sanzim'in aktarımı).

[...] Ağrı çeken bir hastanın ağrısını dindirmek için, ren geyiği sütü dolu

²⁶ Halkbilimci B. Rincen bu öyküyü orada bir zamanlar duymuştu (Dr. Xajdav ve B. Sodom'un aktardığına göre 1972). Öykü, bu dünyadan bir adamın, yukarıdaki öteki dünyaya gidişini ve dönüşünde Şamanların okuduğu kitaptan birkaç sayfa getirdiğini anlatır. Buradan şu sonuç çıkarılır: Bu dünyanın şaman kitabının ne sonu ne de başı vardır.

²⁷ Bu ilk bölüme Tsevelin Chagdarsürüng tarafından makalenin çevirisi eklenmiştir.

kase, beyaz bir kumaşın üstüne konulur ve hasta, bir ardıç dalı vasıtasıyla (sütle) islatılır.

[...] Biri gömüldükten sonra, çevredeki ağaçların dallarına çapıtlar bağlanır (Sanzim'in aktarımı).

[...] Ren geyikleri beyaz çapıtlarla süslü özel bir ağacın yanında iğdiş edilir (Sanzim'in aktarımı).

[...] Ren geyiklerinin iğdiş edilmeleri sırasında, (eli hafif, hayvanın acısı daha az ve iyileşmesi hızlı olsun diye) işlemi yapan kişinin koluna beyaz bir kumaş bağlanır (1918 doğumlu bir *Kara Balıgsı*'den Zambadorz'un aktarımı).

Hayvanları (atları) öldürme ile ilgili kalıp sözler.

Sürüden bir hayvanı öldürdükten sonra, şişe (*örc*) takılarak (saat yönünde döndürülerek) kızartılırken, mutluluk çağrısı işareti yapılır (Moğolca: *xurajlax*) ve şunlar söylenir:

Seni öldürmek amacıyla öldürmedim;
Sen kendi zincirlerine (ayak bağına) dolanarak öldün;
Seni vurmam amacıyla vurmadım;
Sen kendi kuyruğuna dolanarak öldün.
Tavuk olarak tekrar doğabilirsin
Önümüzdeki yılı takip eden yıl!
Xuraj! Xuraj!

Avda öldürülen bir ayı için kalıp söz

Ayakları toprak *lus*'ları;
Kökü gök kubbe olan
İyiliksever ve yaşlı yüce efendi(miz)!
Evlatlarım artık eşyalarının [ağırlığını] taşıyamıyorlar
Beyaz burunlu siyah köpeğim artık bir tüyün [ağırlığını]
taşıyamıyor
Korkutucu yırtıcılığınız olmadan
Hiddetsiz, bir saniyeliğine çıkıp gelmek lütfunda bulununuz.
Çocuklarımı korkutmadan
Geliniz ve bana iyiliklerinizi bahşediniz.

Tırnakları kesmek için kalıp söz

Devenin kuyruğu yere değdiğinde,
Dağ keçisinin boynuzu göğe ulaştığında,
Beyaz bir giysi giydiğimde,
Beyaz bir ata bindiğimde,
İşte o zaman karşılaşacağız!

2- Yukarıdaki Göğe yakarış²⁸

Kökleri gökler
 Perdeleri büyük bulutlar,
 Kökleri eşsiz gökler,
 Perdeleri ipek bulutlar olan
 Kaderimi belirleyen yüce efendilerim!
 Kökleri gök kubbe
 Ayakları yerdeki *lus*'larda olan sizler
 Oğullarımın kaderi
 Kızlarımın koruyucu ruhları olun;
 Yalnızlığın eşi
 Etten beden zırhı
 Sürülerin koruyucusu
 (İnsanların) arkalarındaki desteği,
 Önlerindeki perdesi olun,
 Kaderimi belirleyen yukarıdaki yüce efendilerim!
 Sizinle görüşmeye giderken sizleri davet etmedim mi?
 Sizin yolunuzda giderken size dua etmedim mi?
 Giysimin eteği serili
 Esmer başım öne eğik
 Arkanızdan koşuyorum.
 Kaderimi belirleyen yüce efendilerim!
 Korkulacak hiçbir tehlike
 Çekilecek hiçbir zarar olmaması için,
 Yoluma konan taşları kaldırmanız,
 Acılarımı küllendirmeniz için
 Kader belirleyen siz, hepimize yalvarıyorum.
 Hastalıkları ve ağrıları yok edin,
 Barışı ve mutluluğu getirin!
 Dışarı çıktığımda
 Eyerlerimizin kayışlarını yağlayın
 Geri döndüğümüzde de
 Avladığımız hayvanı yağlandırın,
 Dileklerimiz kolay gerçekleşsin,
 Planlarımıza engel olmasın!
 Hepiniz beraber gelme lütfunda bulununuz,
 Kızıl güneşin ışınları gibi
 Benim koruyucum, kaderimi belirleyen yüce efendilerim!
 Başınızı çadırımın tepesinden geçiriniz,
 Köşeden, baca deliğinden bir bakınız.
 İnsanların dünyasının ufkunun berisinden ²⁹

²⁸ Bu metin, eski bir şaman olan 1908 doğumlu, *Beyaz Dzood* aşiretinden Magsaryn Zagd'dan alınan Moğolca metninden çeviridir.

²⁹ [*Uzambatib*: Jambudvîpa sanskritçenin moğolcasına göre, Budist evrende insanların yaşadığı yer. Ç.N.]

İyi ve saf ardıç ağacı dumanını yayıyorum.
Asura Göklerindeki Sansara ülkesinin ötesinden³⁰
Saf ardıç buhuru yayıyorum
Bu güzel ve saf bağışları [yapanlar adına]
Çocuklarımın çocuklarına kadar
Soylarının devam etmesi için yalvarıyorum,
Dileklerimi ve armağanlarımı,
Büyük ve güzel süslemelerimi sunuyorum.
Soyun devam etmesi dileğimin
Gerçekleşmesini sağlayınız,
Kaderimi belirleyen yüce efendilerim!
Öfkeliyle [ruhlar] iyilikle (*nom bujan*) cevap verdim,
Kurnazlıkla öfkeliyle [ruhlar] yatıştırdım.
Ve size yalvarıyorum, iyilikseverler,
Kaderimi belirleyen yüce efendilerim,
Güzel ve sarı güneşin ışınları gibi
Barışçıl ve pamuk gibi yumuşak,
Korkutucu hiddetinden arınmış olarak,
Bizim için yatışmalarını sağlayınız!

3- Masal: Avcı³¹

Bir varmış, bir yokmuş, biri 2 diğeri 5 yaşında iki erkek çocuğu olan bir avcı varmış. Bir gün avlanırken, beş geyik öldürmüş. Birden bir kar fırtınası başlamış, sonra da akşam olmuş. Avcı yolunu şaşırıp, bir mağaraya düşmüş. El yordamıyla çıkış aramış, bulamamış. Eline, tüylü, yumuşak acayip bir şey gelmiş; mağara karanlıkmiş ve açlık ve susuzluktan kıvranıyormuş, o şeyden bir parça kesmeyi denemiş. Bu, yumuşak ve yağlı bir şeye benziyormuş. Ondan yemiş ve gücünü yeniden kazanmış.

Birdenbire o şeyin kımıldadığını fark etmiş. Tüylü şey onu yakalamış ve onu gizli-saklı bir yere götürmüş. (O şey) giderken bir ateş çıkmış. Çok şaşırın adam, birkaç adım atmış ve atları ve sürüleri olan iki yerleşim³² görmüş. Bir çadıra girmiş ve oradakilerin kemerlerini koltuk altlarında taşıdıklarını ve ona bakmadıklarını görmüş. O yokmuş gibi dolanıyor ve genelde de onu görmüyorlarmış. Ne insanlar ne de sürüdeki hayvanlar onu görüyorlarmış. Ancak, köpek onu görmüş olmalı ki, onu ısırılmaya başlamış. Adam, o kadar açmış ki, onların yiyeceklerini alıp yemeye koyulmuş. "Erzağımız gittikçe azalıyor. Bu ne demek oluyor? Hayvanlarımız aniden ürküyor ve köpeğimiz her zaman ısırılmak istiyor!"

Avcı öbür yerleşime girdiği zaman da onu görmemişler. Hatta, onun üzerine

³⁰ [Samsara: Hint mitolojisinde yeniden doğuş çevrimi :Asura: Hint mitolojisinde tanrıların düşmanları veya devler.Ç.N.]

³¹ Duha dilinde *Ansi ool*; Moğolcada *Ancin xüü*

³² [*Ajl(aal)*: Bu sözcük aile, ev, kamp anlamına gelir. Buradaki anlamı, her birinin ayrı ayrı çadırları olan, ekonomik olarak birbirine bağlı veya ayrı, aynı ağılda hayvanlarını barındıran ve görevleri paylaşan birkaç aileden oluşmuş topluluk kastedilmektedir. Bazen birden fazla *Ajl* yardımlaşma amacıyla yan yana yerleşirler.]

üzerine yürüyerek, durmaksızın onu düşürmüşler. Bu yerleşimler iki kardeşe aitmiş. 5 yaşında bir çocuk -ilk yerleşimden- birden onun önüne gelir. Avcı onun elinden yakalayarak “Hey! küçük” der. Çocuk korkudan zıplar ve bağırmaya başlar. Anne ve babası endişelenir. Avcının dokunduğu eli şişmeye başlar ve çocuk ağlayarak annesine yapışır. Avcı, “Nasıl böyle bir şey olabilir? Dokunduğum şeylere ne oluyor?” diye kendine sorar. Oradan çıkar ve bir koyun yakalar: Onu bacakları arasında tutarken, koyun titrer ve düşüp ölür.

Evin reisi “Hayvanlarım ölüyor, oğlum ağlayarak annesine yapışıyor: Neler oluyor? Neden oluyor?” diye kendine sorar. “Bir şaman çağıracağım.”

Avcı otururken, ev ahalisi tartışırlar. Şamanı çağdırmaktan bahsederler. [Biri] ikinci atı yanında götürerek, belirli bir güce sahip bir kadın şaman aramaya gider.

Tam o (şaman) gelmeden, bir kuzgun ongonların ipinin üstüne oturur. Ürkümüş görünür ve avcının yüzüne bakmaz. Evin reisi, “Bunlar neden oluyor? Nereden geldi bu başımıza” diye kadın şamana sorar ve ona onur ipeği ile hediyeler verir. Şaman otururken, avcı, ne yaptığını bilerek, yerinden kalkar, ona yaklaşır ve ağız kopuzunun dilini kırar. Bu onu uyandırır. “Nasıl olur da şamanımızın ağız kopuzu kırılır? –“ O halde, gidip birkaç söğüt dalı kesin [der şaman]!”– Onlar söğüdü taşıırken, şaman bir bağış yapar. Şaman bu bağışı süslemeyle meşgulken, avcı ucunu kırar. O zaman, şaman, onun karşısında ellerini birleştirerek diz çöker ve ona hediye sunar, fakat o, bunu kabul etmez. “Niçin onu kabul edeyim? [der kendi kendine] ve kuşkulu bir biçimde oturduğu yerden kalkmaz.” “Bağışı batıda bir yere koyunuz [der şaman]. Benim size hiçbir yararım yok. Benim gücümde biri bunu başaramaz. Bu, büyük olasılıkla, ayakları toprak (ta) olan erkek bir şeytan. Başka bir yol bulun. Durum zor.” Onu (şamanı) götürmek istediklerinde de “tek başıma döneceğim” der. Ve tek başına (yalnız) döner.

“Büyük bir kadın şaman getirteceğiz” diye karar verirler. Bu niye zor olsun ki? Şaman, daha önceki gibi gelir. Yaklaştığında bir kartal ongonların ipinin üzerine konar ve avcının yüzüne bakar. Şaman girdiğinde, avcı bacağını uzatır ve hiçbir şey yokmuş, onu görmüyormuş gibi yürür. [Ailenin reisi], yeniden onur ipeği sunar. “Hayvanlar ölüyor, çocuk annesine yapışıp var gücüyle ağlıyor, bu neden oluyor? Nedir bu?” Şaman [ruhlarına] hediyeler sunar ve görür ki³³: “Bu ayakları toprakta olan erkek bir şey. Gidip kayın ağacı kesin ve gelin. Ondan (kayın ağacından) bir bağış yapacağız.” Kayın ağacını getirirler: “Bunun üzerine ne koyacağız? – onu 9 renkten şeylerle süsleyeceğiz” diye cevap verir. “Şamanlık eden bu şamanla nasıl yapacağız? [diye sorar kendi kendine]. Şaman, onun karşısında ellerini birleştirip diz çökerek “Bu bağışla size yalvarıyorum, onu kabul ediniz ve gidiniz! Lütfedip bu kötülükleri yok ediniz!” Kolu şiş çocuğu kaldırarak “Hey! Küçük” der, başını okşar, yavaşça kolunu ovalar. Avcı bağışı alır ve kendini daha iyi hisseder, onu kabul eder ve gider.

Yaklaşık bir ay sonra, avcı bu aileye geri döner. Köpek havlamaya başlar, sürüdeki hayvanlar nedensiz delirirler. “Ah! Bu zan geri döndü” Avcı kulak kabartır:

³³ Üz. Şamanlara has görüş yetisi

Aile Lama sihirbazı getirmekten bahsetmektedir³⁴ ve ertesi gün, birisi ikinci atı yanına alarak gider. Lama gelmeden biraz önce, bir kartal gelip budanın üzerine konar. Avcı bakarken, Lama'nın şerefine keçeden yapılmış bir halı serilir ve tam Lama otururken, avcı bacağını uzatır: Hiç dikkat etmeden, hiçbir şey yokmuş gibi, halının üzerinde yürüyerek gidip oturur. Ona çay yapılır ve yemek bir tabakta onun önüne konulur. İçip sonra tekrar fincanını dolduran Lama bir saniyelikliğine çıkar: avcı bundan, fincana biraz toprak atmak için faydalanır. Lama geri döner, fincandaki çayı içer ve karnının ağrısından sızlanır. Ona "Efendimiz, muhakkak ilacınız vardır: Ondan alın" denir. İlaçlarından alır ve kendini daha iyi hisseder. "Bir tabak hazırlayın" der ve *gürem* ayini yapar. Avcı onu seyrederken, bir parça odunu güzelce yontar, onu süsler, budanın önüne koyar ve yüksek sesle dualar okumaya başlar. Avcı kendini daha iyi hissettiği için, yaklaşip batı tarafından *gürem* başışları çıkarılır. Avcı, dışarı çıkar ve orada çok güzel bir ev görür. İçine girer, oraya yerleşir ve batıya doğru gider. Orada üç ay boyunca yaşar.

Üç ayın sonunda, yeniden bu ailenin yanına gitme isteği duyar ve koşarak (hızla) oraya geri döner. Bir defa daha, köpek, onu, aralıksız ısırmaaya koyulur, hayvanlar da nedensiz çıldırırlar. "Bu giren, yine bu *zan!*" "[Söylenenlere] avcı kulak kabartır: "Artık bu kadarı olmaz. Lama büyücüsü! getirteceğiz³⁵" Ertesi gün açık doru atla Lama büyücüsü gelir. Lama büyücüsü yaklaşırken, tam ondan önce, açık kahverengi tüylü, bronz boynuzla bir boğa gelip budanın arkasına yerleşir. Görüntüsüyle korkutucu ve etkileyicidir. Bir göz kırpsıyla boğa kaplana dönüşür. Lama girip oturur. Avcıyı görüyormuş gibi bakar. "Hayvanlar nedensiz çıldırıyorlar, köpeğimiz durmadan ısırıyor, kötülükler ve mutsuzluklar geri dönüyor! Lütfedin, efendim bunu inceleyin. Ne yapmak gerekiyor?" Ve ona bir onur ipeği sunulur. Lama başka bir yere bakarken, avcı (adamın), onun sutrasını aşırır ve cebine koyar. "Evinizdeki şeytan ne kadar kötü! Xandvesel sutramı çaldı! Lama bir yanına uzanır ve sonra dikilir: "Bu, ayakları toprakta olan erkek bir şeytan. Kuru bir at kellesi bulun ve getirin. Ot toplayın ve dönün ve koyun tüyü ile ottan kukla yapacağım." Yünle sarmaladığı ottan bir kukla yapar ve kabukla bir eyer yapar; sonra at kellesini kahverengiye boyar, kuklayı da mavi ipek elbiseyle giydirir. Sonra, onu ata oturtur ve budanın önüne koyar. Lama büyücüsü, evin reisine, *sembal* (zil) çalmayı bilip bilmediğini sorar. "Evet, biliyorum" [diye cevap verir]. Kopuz ve *sembal* çalarak *gürem* ayini yaparlar. Avcının yüreğinde kıvılcımlar oluşur ve ağzından birbiri ardına çıkmayamaya başlarlar. Bu çok korkunçtu. Hiçbir şey yapamıyordu. Havaya atılan tahıl taneleri taş olup dolu gibi yağıyordu. Kafes duvarına tutunur ve göstergeler kaybolur. Koşarak dışarı çıkar, kapının önünde (altın yıldızlı eyer halısı olan, bir kadının tutuğu, kızıl-kahve bir at görür: [Kadın ona] "Haydi, çabuk, atla, birlikte gidelim" der. Çabucak eyere atlar ve ikisi aynı atla giderler. Arkasında baktığında, onlara doğru hızla gelen iki kırmızı kaya görür. (Atı) kuvvetle kırbaçlayarak ikisi beraber uzaklaşırlar. Bir yerde dururlar, orada uzanıp uyurlar. Uyandığında kadın ve atı kaybolmuştur. Altında bir şey dağılıp parçalanır. "Bu,

³⁴ *Gebzi bagsi*: beş disiplinde uzman keşiş

³⁵ [*Corz ou cojz*: Tibetçe *ch'os-rje*'nin Moğolcası. "noble de la loi" doğmaları ve sihirli *dhareni*'leri inceleyen, şeytan (cin) çıkarma ayinleri, yağmur duası yapan veya ruhların yeniden doğdukları yerleri belirleyen Lama bilginlerinin adı.

kızıl-kahverengi boyalı at kellesidir.” “Benim güzelime ne oldu?” Boşuna bakınır, kaybolmuştur. Uzun süre uyumuştur ve onu kaybetmişti. Mavi ipeğin altına baktığında, yünle sarıp sarmalanmış ottan yapılmış bir kukladan başka bir şey bulamaz. Yürüyerek uzaklaşırken, kendi ülkesine benzeyen bir yere gelir. Yolda bir yerleşim görür ve oraya girer. İki çocuk koşarak dışarı çıkarlar ve onu görünce bağırırlar: “Babamız döndü!” Ve koşar adımlarla yarım tur atarlar.

“Hadi canım! Üç yıl oldu! Babanız nasıl hayatta kalır! Hikaye anlatmayın” diye [anneleri] onları tersler.

–“Fakat doğru! İşte geliyor!” ve doğruydu.

“Kaç yıl oldu? Seni neresi (hangi memleket) böyle zayıflattı!

- Bir kar fırtınasında kayboldum, sonra gece oldu. Bir mağara vardı, oraya girdim, onun sonu yoktu ve yumuşak bir şeyin üstüne düştüm, yumuşak ve tüylü bir şeyin üstüne. Karanlıkta ne olduğunu göremedim. Ondaki yerken, bir ateş çıktı ve bu şimşek gibiydi. Onun tüyelerine tutundum ve bilinmedik bir yere gittim. Zannedersenem, silahımı ve sadağımı mağara girişinde (duvara) dayalı bıraktım. Onları bulmak mümkün mü? Nerede olduğunu bilmiyorum.

Onları aramaya gider ve aynı gün mağarayı bulur. Silahla sadağı orada durmaktadır. Pasla kaplanmışlardır ve onları alır. Avcı, çocuklarının yanına, evine döner, dördü de mutlu ve huzurlu yaşarlar.

Kökü bu toprak olan avcı, bir mağarada kışlayan *luun* ruhuna rastgelir ve bir dünyadan diğerine geçerken, yukarıdaki dünyaya ulaşır ve orada bir şeytan halini alır. Üst (supérieur) dünyanın insanları onu görmezler, ama, çok güçlü olan Lama onu o dünyadan kovmayı başarır. Onu kuru at kellesi ve kuklayla kandırır. Şeytan olduğu için Lama onu kovar ve onu bu dünyaya geri yollar ve böylece avcı dünyaya iner. Üst dünyada, şamanlar kötü değildirler, ancak Lama’lar çok güçlüdürler. Xandevsel Sutra’sı bu dünyada yoktu. Avcı onu öbür dünyadan çalıp, bizim dünyaya getirdi ve o halde, bu kitap da üst dünyadan gelmektedir.

Kaynaklar

- BADAMXATAN, S., (1960), “Hövsgöl aimiin saatan (urianhai) ardın garlın asuudald”, *Şinjele uhaanı setgüül*, I, s. 30-35.
-, (1962), *Hövsgöliin Saatan ardın aj baidlın toim*, Ulaanbaatar: 67 s. [Studia Ethnographica, II-I].
-, (1987), “Le mode de vie des Caatan, éleveurd de rennes du Xövsgöl, traduit et adapté par R. Hamayon et M.-L. Beffa”, *Etudes mongoles et sibériennes*, 18, s. 99-127.
- BIÇURIN, N. Ja., (1950), *Sobranie svedenii o narodax obitavsix v sredney Azii v drevnie vremena* (Moskva/Leningrad), t. I. [I re éd. Saint-Pétersbourg, 1828].
- DULAM, S., (1995), “Uigar-Saatan ardın böö mörgöl, ugsaatny züin talaarh ajıglalt”, *Erdem Şinjeleeni biçig*, no 5/113, Ulaanbaatar: 106-114.
- GEORGI, J. G., (1777-99), *Opisanie vsekh v Rossiyskom gosudartstve*

- obitayuşçix naradov, takje ix jiteyskix obryadov, ver, obyknovenij, jilişç, odejd i proçix dostopamyatnostey*, Saint-Petersburg.
- GRUMM-GRZIMAJLO, G. E., (1926), *Zapadnaya Mongoliya i Uryanhayskiy kray*, t. II, Saint-Petersburg-Leningrad.
- HARVA, U., (1959), *Les Représentations religieuses des peuples altaïques*, Paris, Gallimard.
-, (1961), *Istoriko-etnografiçeskiy atlas Sibiri*, Moskva-Leningrad.
- KATANOV, N. F., (1909), *Predaniya prisayanskix plemen o preynix delax i ljudjax*, Saint-Petersburg [Zapiski I.R.G.O. po otdeleniju, etnografii, XXXIX].
- KÜNNAP, Ago, (1971), *System und Ursprung der kamassischen Flexionsuffixe*, t. I., Helsinki.
- LEVIN, M. G., (1958), *Etniçeskaya antropologiya i problema etnogeneza naradov Dal'nego Vostoka*, Moskva.
- OKLADNIKOV, A. P., (1957), "İz istorii etniçeskix i kul'turnyx svyasey neoliteçeskix plemen srednego Eniseya", *Sovetskaya arxeologiya*, s. 26-55.
- POTANIN, G. N., (1881-83), *Oçerki severo-zapadnoy Mongolii*, Saint-Petersburg, vol. 4.
- RADLOV, V., (1884) *Aus Sibirien*, vol. I., Leipzig.
- SANDSCHEJEW, G. D., (1928), "Weltanschauung uns Schamanismus der Alaren-Burjaten", *Anthropos*, XXIII.
- TULISOW, J., (1983), "Quelques chants de Mongolie du Nord", *études mongoles et sibériennes*, 14: 171-178.
- VAINSHTEIN (VAJNŞTEJN), S. I., (1980), *Nomads of South Siberia. The pastoral economies of Tuva*, ed. By. C. Humphrey, Cambridge: Cambridge University Press, 289 p.
- VAJNŞTEJN (VAINSHTEIN), S. I., (1961), *Tuviney todjiney*, (Istoriko-etnografiçeskie oçerki) Moskva.
- VASARY, I., (1971), "Käm, an early Samoyed name of Yenisey", *Studia Turcica*, Budapest: 469-482.
- VASILEVIÇ, G. M. -M. G. LEVIN, (1951), "Tipy olenevodstva i ix proisxojdienie", *Sovetskaya etnografiya*: 63-87.